

В. М. ХМАРСЬКИЙ

А. О. СКАЛЬКОВСЬКИЙ
І ЖУРНАЛ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

Протягом останніх двох десятиліть ХІХ ст. в межах Російської імперії єдиним справді українознавчим журналом був щомісячник «Киевская старина». Як відомо, його було започатковано 1882 р. зусиллями Лебединцева Ф. Г., Лазаревського О. М. та Антоновича В. Б. (на кошти мецената цукрозаводчика В. Ф. Семиренко). Першим видавцем і редактором «Киевской старины» був історик та педагог Феофан Гаврилович Лебединцев (1882-1887)¹. Незважаючи на назву, журнал займався не лише дослідженнями Києва або Київщини, але ставив за мету вивчення культурної спадщини всієї України. Для цього Лебединцев розпочав листування з багатьма відомими на той час українознавцями — В. М. Білозерським, О. О. Потєбнею, П. С. Єфименком та іншими. Серед них був і відомий дослідник Південної України А. О. Скальковський².

Аполлонові Олександровичу Скальковському на час виходу першого числа «Киевской старины» минув уже сімдесят четвертий рік. Ще у 30-40-і роки ХІХ ст. він був відомий своїми творами з історії Півдня України («Хронологическое обозрение Новороссийского края», 1836-1838 рр.), історії Одеси («Первое тридцатилетие истории города Одессы», 1837 р.) та запорозького козацтва («История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» — перше видання 1841 р., друге — 1846 р.). Не можна не погодитись з тією думкою, що праці А. О. Скальковського заклали підвалини для об'єднання в єдине ціле вивчення історії Запоріжжя та Південної України, що розглядались російською історіографією як теми, між собою не зв'язані³.

В середині 40-х років А. О. Скальковський, очолюючи статистичний комітет Новоросійського краю, відійшов від занять історією і зайнявся статистикою. Наслідком цього була поява двох частин його фундаментального твору «Опыт статистического описания Новороссийского края» (1850-1853 рр.). Отже на початок 80-х років він зробив значний внесок в українознавство. Співпраця з «Киевской стариной» сприяла поверненню його творчих пошуків в царину історії.

Слід зазначити, що згода А. О. Скальковського написати кілька розвідок з історії Запорозького козацтва пояснювалась не лише його потягом до цієї науки (хоча це і головний чинник), але й деякими прагматичними міркуваннями. Річ у тім, що в самому першому числі «Киевской старины» відомий історик П. С. Єфименко, роблячи огляд українських архівів, вказав, що архів Коша Нової Запорозької Січі, який знайшов ще у 1839 р. А. О. Скальковський і який зберігався у нього вдома, є цілком недоступним для дослідників і в майбутньому непогано було б передати його до одного із вчених товариств⁴. Ймовірно, публікаторська активність А. О. Скальковського мала проілюструвати, що запорозькі матеріали досліджуються і постійно знаходяться в науковому обігу.

Протягом 1882 р. в «Киевской старине» з'явилися чотири статті А. О. Скальковського з історії Нової Запорозької Січі, що торкались проблеми переходу запорожців з Кримського ханства до Російської імперії, а також внутрішнього устрою Запоріжжя⁵. Всі вони супроводжувались документами, і їх можна кваліфікувати як археографічні публікації. Надзвичайно цікавим було вперше оприлюднене листування запорожців з Пилипом Орликом, який закликав їх не переходити до Росії, яка завжди могла підступно знищити Січ.

На сторінках «Киевской старины» А. О. Скальковський публікував розвідки і матеріали не лише з історії запорозького, але й інших козацьких військ. Так, у тому ж 1882 р., а також у наступному році там з'явилися дві статті, присвячені Бузькому козацькому війську⁶, вивчення якого було започатковано ним ще в «Хронологическом обозрении истории Новороссийского края». 1883 р. А. О. Скальковський опублікував документ із власної епістолярної спадщини — лист до нього останнього кошового отамана Задунайської Січі, а тоді (у 1841 р.) наказного отамана Азовського козацького війська Й. М. Гладкого⁷. На думку одеського історика та архівіста О. О. Рябініна-Скляревського, ця публікація виникла як відгук А. О. Скальковського на працю Ф.

Кондратовича (Ф. Вовка) «Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам)» (Див.: КС. — 1883. — № 1, 2, 4). Отже, він пильно стежив за публікаціями, що з'являлись в «Киевской старине».

У 1884 р. А. О. Скальковський продовжив запорозьку тематику, і до 1891 р. в журналі було надруковано шість статей, в яких він розглядав окремі фрагменти історії або аспекти життя запорожців у XVIII ст.: про стосунки козаків та єврейського населення Правобережної України, перебування в Січі відомого математика й астронома Леонарда Ейлера, дунайську військову флотилію часів російсько-турецької війни 1768-1774 рр.; про діяльність козацьких розвідників у Кримському ханстві та Речі Посполитій; про судочинство у запорожців⁸.

Окремо слід зупинитись на праці «Несколько документов к истории гайдамачины» (1885 р.). Ще 1845 р. в Одесі з'явилась друком книга А. О. Скальковського «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст.». Це була одна з перших праць з цієї проблеми. Написано її було на основі запорозьких документів, а також на польських та єврейських матеріалах, що однозначно негативно оцінювали гайдамацький рух. Так само тоді оцінював його і А. О. Скальковський, намагаючись довести (це було одне з головних його завдань) непричетність запорожців до цього руху. Твір цей здобув надзвичайно критичну рецензію відомого історика М. О. Максимовича, а згодом — і Т. Г. Шевченка⁹. Через сорок років на сторінках «Киевской старины» А. О. Скальковський, в основному залишившись на старих позиціях, дещо змінив свою точку зору, визнавши, що «не можна, очевидно, заперечити в гайдамацтві політичного елемента, тої релігійно-національної ворожнечі, що зародилась в українському народі багато раніше... Незадовільний політичний і соціальний устрій всюди викликає жорстокий протест... протест, піднятий в ім'я вищих інтересів»¹⁰.

Друк статей з історії Запоріжжя в «Киевской старине» безумовно сприяв появі третього видання «Истории Новой Сечи» (1885-1886 рр.). Після його видання співпраця А. О. Скальковського з журналом поступово припиняється.

Серед п'ятнадцяти праць А. О. Скальковського, надрукованих в «Киевской старине», лише дві не були присвячені козацтву і торкалися проблеми заселення Південної України¹¹.

В Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук зберігається листування А. О. Скальковського з Лебединцевим за 1882-1886 рр. Хоча збереглася лише частина листів, вони допомагають з'ясувати деякі подробиці в стосунках «Геродота Новоросійського краю» з «Киевской стариной» і зокрема, з Ф. Г. Лебединцевим. Ці листи свідчать, що А. О. Скальковський дійсно уважно стежив за публі-

каціями в щомісячнику. Так, 6 липня 1882 р. він писав: «Зрозуміло з останньої книжки «Старовини», що Ви вважаєте наші пісні дорогим документом, тому надсилаємо до редакції кілька пісень, переданих мені з північної частини Херсонської губернії»¹² (листи написані російською мовою; переклад наш — В. Х.). Лист від 10 квітня 1883 р. повністю присвячено виправленню помилки (кількість куренів у Задунайській Січі) у згаданій праці Ф. Вовка¹³.

Лист від 10 жовтня 1885 р. цікавий тим, що в ньому А. О. Скальковський висловлює своє ставлення до «Киевской старины». Просячи надіслати йому 100 примірників однієї із своїх праць, він писав Ф. Г. Лебединцеву, що від нього він «ніколи не вимагав і не буде вимагати ніякої винагороди, оскільки вважав цей журнал скоріше патріотичною, ніж торговельною справою». Далі, говорячи про написання іншої своєї праці, А. О. Скальковський підтвердив, що надішле її все ж до «Киевской старины», незважаючи на те, що у нього її просив такий авторитетний петербурзький журнал, як «Исторический вестник»¹⁴. В іншому місці він назвав «Киевскую старину» чесним виданням.

Надзвичайно важливими для розуміння світогляду А. О. Скальковського у той час є деякі рядки цих листів. Торкаючись написання статті «Секретная переписка Коша Запорожского», він так її оцінює: «Я підготував для Вашого журналу ще одну розвідку — ймовірно, останню — але дуже цікаву, не лише для нас українців (підкреслення наше — В. Х.), але і для всієї російської історичної літератури»¹⁵. Дещо пізніше А. О. Скальковський, продовжуючи співпрацювати з «Киевской стариной», знайшов у своїх паперах копію грамоти короля Речі Посполитої (XVI ст.), написану не латиною, а руською мовою, і відправив її до редакції. У листі від 12 січня 1886 р. історик зазначив, що «вона цікава за змістом, оскільки торкається подій і місцевостей Південно-Західної Росії», і переправляє її як «аматор і як зберігач всього, що дороге нашій батьківщині Україні»¹⁶. Як відомо, А. О. Скальковський ніколи раніше не називав себе українцем і навіть ніколи (крім ранньої юності, коли називав себе поляком) не зосереджував уваги на своїй національній приналежності. Наведені слова А. О. Скальковського є дуже повчальними і актуальними для сьогодення, коли багатьом нашим країнам (незалежно від етнічного походження) ще досі не зрозуміло, що саме Україна і є наша спільна Батьківщина.

Припинення співпраці А. О. Скальковського з «Киевской стариной» знаходить пояснення також у згаданих листах. Це було пов'язано з виходом третього видання «Истории Новой Сечи». Незважаючи на публікацію багатьох нових невідомих документів, праця була застарілою. В «Киевской

старине» з'явилась на неї рецензія І. М. Каманіна. Вона була в цілому позитивною, але містила цілу низку критичних і, на наш погляд, слухних, зауважень¹⁷. Як тепер зрозуміло, А. О. Скальковський дуже образився на рецензію (зокрема, на другу її частину, надруковану в серпні 1886 р.). У своєму останньому листі він обурювався: «Як подібна стаття могла (страшно подумати!) потрапити до Вашого поважного журналу, — для мене це незбагненно!!»¹⁸. Після цього інциденту, як зазначалося, в «Киевской старине» (вже після того як Ф. Г. Лебединцев залишив пост редактора) з'являлись публікації А. О. Скальковського, але ця співпраця вже не була дуже плідною.

Одже, завдяки запрошенню Ф. Г. Лебединцева, А. О. Скальковський протягом десяти років друкував в «Киевской старине» свої праці. Для нього це була чудова можливість повернутись до занять історією і нагадати науковому загалу про своє існування. А редакція знайшла в ньому невгамовного дослідника старожитностей південного регіону України. На честь 90-ліття А. О. Скальковського (у 1898 р.) в «Киевской старине» з'явилась велика біографічна замітка про нього, в якій містилось багато теплих слів на його адресу. Зокрема йшлося про те, що «прослуживши Новоросії 70 років, він сам був живим архівом для всіх, кому потрібні були в Одесі якісь довідки щодо місцевої історії та статистики»¹⁹. Коли Скальковський помер, в «Киевской старине» було вміщено некролог²⁰. На смерть А. О. Скальковського відгукнувся М. С. Грушевський, який назвав його істориком, «найстарішим з українських істориків сучасних і минулих»²¹. На таку оцінку А. О. Скальковський заслужив безумовно і завдяки співпраці з «Киевской стариной».

Примітки

¹ Див.: Житецький Г. «Киевская старина» за часи Ф. Лебединцева (1882-1887) // Україна. — 1925. — № 6. — С. 113-120.

² Матях В. М. Біля витоків «Киевской старины» (До сторіччя виходу першого номера журналу) // Український історичний журнал. — 1992. — № 1. — С. 144.

³ Першина З. В. Научные школы одесских историков-украинистов // Одесі — 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, при-

свяченої 200-річчю міста. — Одеса, 1994. — Ч II. — С. 80.

⁴ Єфименко П. Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете // Киевская старина (далі КС). — 1882. — № 1. — С. 194.

⁵ Див.: Филипп Орлик и запорожцы // КС. — 1882. — № 4. — С. 106-132; К истории Запорожья // Там же 1882. — № 7. — С. 172-180; К истории Запорожья: Порубежные любезности // Там же. — № 10. — С. 159-166; К истории Запорожья: Внутренние распоряжки // Там же. — № 12. — С. 527-537.

⁶ Див.: Еще о бугских казаках // КС. — 1882. — N 12. — С. 598-602; К истории бугских казаков // Там же. — 1883. — N 5. — С. 186-187.

⁷ Див.: Письмо кошевого Осипа Гладкого А. О. Скальковському // КС. — 1883. — N 4. — С. 902-903.

⁸ Див.: Еврейский плен в Запорожьи: 1770-1772 гг. // КС. — 1884. — N 1. — С. 159-165; Дунайцы // КС. — 1885. — N 1. — С. 117-132; Несколько документов к истории гайдамачины // КС. — 1885. — № 10. — С. 277-318; Секретная переписка Коша Запорожского (1734-1763) // КС. — 1886. — № 2. — С. 327-349; Как судили и рядили в Сечи Запорожской // КС. — 1886. — N 3. — С. 604-621.

⁹ Див.: Максимович М. Известия о гайдамаках // Москвитянин. — 1845. — Ч. III. — № 5-6. — С. 65-66; Шевченко Т. Г. Холодный Яр // Повне зібрання творів. — К.: Наукова думка, 1989. — Т. 1. — С. 257.

¹⁰ КС. — 1885. — N 10. — С. 278.

¹¹ Див.: К истории колонизации Новороссийского края // КС. — 1885. — N 3. — С. 531-538; Русские диссиденты в Новороссии // КС. — 1887. — N 4. — С. 771-782.

¹² Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук (ІР ЦБН НАН), Ф. Ш., спр. 6958, арк. 1.

¹³ Див.: Там же, спр. 6959.

¹⁴ Там же, спр. 6961, арк. 1 зв., 2 зв.

¹⁵ Там же, арк. 2-2 зв.

¹⁶ Там же, спр. 6963, арк. 1-1 зв.

¹⁷ Див.: КС. — 1886. — N 4. — С. 794-796; N 8 — С. 732-735; N 10 — С. 372-374.

¹⁸ ІР ЦБН НАН, ф. Ш., спр. 6965, арк. 1.

¹⁹ КС. — 1898. — N 1. — С. 151.

²⁰ Див.: КС. — 1899. — N 2. — С. 85-87.

²¹ Записки наукового товариства ім. Шевченка. — 1899. — Т. XXVII. — С. 16-17.